

FEDERICO CORRIENTE CÓRDOBA
(1940-2020)

Quan se'm va encomanar l'escrit que segueix, em vaig sentir molt honorada de poder glosar una figura tan important no només dins del món acadèmic —i en molt diverses matèries—, sinó també dins del món dels humans. Són i seran vius el dolor i la recança per la seva pèrdua entre una bona colla de deixebles i amics que l'enyorem i l'enyoraran des de les més diverses geografies i també des de les més variades disciplines. Federico exigia el tuteig als seus deixebles tan bon punt veia que s'iniciava una relació intel·lectual perdurable. I, a més, cada deixeble es convertia de seguida en un amic. Ben aviat també un deixeble era amic dels de la resta de l'escola que va crear sense ni tan sols voler-ho: «España y yo somos así», acostumava a dir.

Federico Corriente havia nascut a Granada el 14 de novembre del 1940 i ha mort a Saragossa el 16 de juny de 2020, essent Professor Emèrit de la seva Universitat. Fill de mestres com era, va viure a molts llocs, com Granada, La Línea de la Concepción, València i Tenerife, abans de la seva formació universitària, que va ser a la Complutense, on es llicencià i doctorà obtenint Premi Extraordinari en ambdues ocasions. Els dos treballs que elaborà aleshores ja donaven una primera idea de quines serien les seves recerques principals —si bé n'hi va haver moltes més— en el futur: la llengua àrab clàssica amb l'obra: *La gente de la caverna de Tawfiq al Hakim. Ensayo sobre el teatro árabe moderno*; i la lingüística, amb un estudi pioner sobre la *Problemática de la pluralidad en semítico: el plural fracto* (1967; editada amb el mateix títol pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1971) que posava de manifest el molt avançat que estava respecte dels treballs i de la metodologia dels seus col·legues.

Pel que fa a la seva vida honorífica, de la que no en parlava si no era necessari, cal dir que va ser membre corresponent de l'Acadèmia de la Llengua del Caire (1995); premi del Ministeri de Cultura de la República Àrab d'Egipte a la millor edició de textos àrabs (1995) per la del *Dīwān* d'Ibn Quzmān; medalla d'or de l'Institut Egipci de Estudios Islámicos en ocasió del quinze aniversari de la seva fundació (Madrid 11/11/2000); homenatge de col·legues i deixebles *Sacrum Arabo-Semiticum* (ed. Jordi Agudé, Angeles Vicente y Leila Abu-Shams, Instituto de Estudios Islámicos y del Próximo Oriente, Zaragoza 2005); concessió de l'escut de la Universitat del Caire, 21/3/2007 i Certificat d'Estima del Departament de Cultura i Informació de l'Emirat d'Ajman (E.A.U.) en motiu de la vetllada cultural del 31/3/2008.

Era membre dels consells de redacció o assessor de les revistes següents: *Journal of Arabic Literature* (Leiden); *Revue de Lexicologie* (Tunis); *Tiraz* (São Paulo); *Collectanea Christiana Orientalia* (Universidad de Córdoba-Université Saint Joseph de Beirut); *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí* (Saragossa) y *Cuadernos del Cemyr* (Centro de Estudios Medievales i Renacentistas de la Universidad de La Laguna).

De fet, però, el seu interès per les llengües li venia de molt jove. Amb el berenar a la bossa, s'instal·lava a la Biblioteca del carrer de la Nau de la Universitat de València i, com que no podia comprar el llibre de gramàtica àrab que estava estudiant tot sol perquè era car, se'l va copiar en un quadern, que encara guarda la Dra. Asunción Ferreras, la seva muller. La seva mare, preocupada per saber què feia totes les tardes, anà a preguntar al bibliotecari, que la tranquil·litzà dient-li que el seu fill no feia res de mal. Oi tant! Més endavant, durant el batxillerat a l'Institut, a Tenerife, entrà en contacte amb una colònia de sirolibanesos i magrebins a qui els escrivia les cartes a les seves famílies i els llegia les respostes corresponents.

Tot just llicenciat, va traslladar-se al Caire, on fou director del Centro Cultural Español i professor a l'Escola Superior d'Idiomes entre els anys 1962 i 1965. També va exercir de professor de castellà i de lingüística semítica i hebreu a la Universitat Muhammad V de Rabat (1965-1968). La seva etapa als EUA s'inicià com a professor associat de lingüística semítica i àrab en la Universitat

Dropsie de Filadèlfia (1968-1970), on ocupà després la càtedra d'ambdues esmentades matèries entre els anys 1970 i 1972.

De retorn a la península, fou agregat de llengua àrab a la Universidad Complutense (1972-1976) i investigador científic a l'Institut «Arias Montano» del Consejo Superior de Investigaciones Científicas madrileny (1972). Del 1976 al 1986 ocupà la Càtedra de Llengua i Literatura Àrab a la Facultat de Filosofia y Letras de la Universitat de Saragossa, des d'on es traslladà novament al Departament d'Estudis Àrabs i Islàmics de la Complutense de Madrid (1986-1991). Tornà, finalment, també com a catedràtic a la Facultat de Filosofia y Letras de la Universitat de Saragossa, on es jubilà amb tots els honors l'any 2011.

De totes aquestes etapes pedagògiques, n'ha resultat un gran nombre de deixebles que hem anat perpetuant els seus ensenyaments (i alguns fins i tot, els han millorat). Per tal que es valori la seva obra com es mereix, explico que els que estudiàvem llengua àrab els anys seixanta del segle passat a les universitats espanyoles ho vàrem haver de fer amb uns llibres obsolets i, sobretot, poc engrescadors. Al marge de la major o menor vàlua dels professors, només disposàvem d'una *Crestomatia de Àrabe Literal con glosario y elementos de gramática* elaborats per don Miguel Asin Palacios (1871-1944), deixeble de Francisco Codera (1836-1917), la primera edició de la qual datava de l'any 1939. El meu exemplar d'estudiant deia que l'edició havia estat «corregida y augmentada» (Imprenta y Editorial Maestre, Madrid-Granada 1959), però quan vaig prendre possessió de la plaça de professora titular a la Universitat de Barcelona (desembre de 1987) seguia essent el manual dels seus estudiants des de primer curs. Anava acompanyat d'una altra peça de museu, escrita totalment a mà, que era la *Antología Àrabe para principiantes. Textos àrabes sin vocalitzar. Seleccionados y reeditados con un Glosario* por Emilio García Gómez (1905-1995), amb pròleg datat l'any 1943 i amb una segona edició publicada per Espasa-Calpe, Madrid 1952, a la que sequiren moltes més.

Aquests dos manuals es complementaven, quan ja havíem avançat una mica en l'estudi de la llengua, amb un *Dictionnaire* amb grafisme i dibuixos decimonònics de Jean Baptiste Belot, en francès. El meu exemplar va ser publicat per la Imprimerie Catholique de Beirut el 25 de març del 1955. Disposàvem també, a la biblioteca, del *Dictionnaire Arabe-Français* de M. de Biberstein Kazimirski, en dos volums i publicat a París per Maisonneuve et Cie, l'any 1860 (amb diverses reimpressions) i també de l'*An Arabic-English Lexicon* d'Edward William Lane, en 8 volums, publicat a Londres entre els anys 1863 i 1892 (després amb reimpressió a Cambridge del 1984).

Sortosament, i gracies al professor Corriente, es va poder renovar l'ensenyament de la llengua àrab. Això va ser així per les nombroses gramàtiques i els diccionaris que va oferir a professors, estudiosos i estudiants. La *Gramática árabe* de Corriente, publicada per primera vegada per l'Institut Hispano-Àrabe de Cultura a Madrid l'any 1980 i reimpressa per Herder, Barcelona, el 1988, amb successives reedicions, és model indiscutible de manual de gramàtica, i tant de bo fora tan utilitzada com es mereix. Bàsica també va ser i és la seva *Introducción a la gramática y textos àrabes*, Coloquio, Madrid 1986, reeditada com a *Gramática y textos àrabes elementales*, Hiperión, Madrid 1990.

En un temps en què ni estudiants ni professors no dominàvem massa llengües estrangeres, va ser decisiva la publicació dels seus *Diccionario español-árabe*, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1970 (reeditat a El Caire, 1996) i *Diccionario árabe español*, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1977, reimprès l'any 1986 i a Barcelona per Herder, l'any 1991. Hi ha també una edició corregida i augmentada, en col·laboració amb el seu deixeble Ignacio Ferrando, amb el títol de *Diccionario avanzado árabe-español*, Herder, Barcelona 2005. De fet, circulen nombroses edicions pirata a la majoria dels països àrabs, segons he pogut anar comprovant, i fins i tot hi va haver impressions il·legals a Teheran, prova que aquests diccionaris es van fer famosos i van servir, a la inversa, per aprendre castellà entre àrabs i iranians.

De revolucionària també s'ha de qualificar la seva obra *A gramatical sketch of the Spanish-Arabic dialect bundle*, publicat per l'Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1977, on donà a conèixer magistralment l'existència no només dels dos àrabs dels quals fins llavors es parlava: el clàssic i el dialectal, sinó que va establir l'existència d'un feix de registres lingüístics que havien anat sorgint en època andalusina per la interferència dels dialectes portats a la Península pels àrabs que la varen envair i per la situació de bilingüisme existent entre àrab i romanç. L'estudi d'aquest feix dialectal andalusí resultant ocupà bona i fructífera part de la seva recerca posterior.

Llavors el professor Corriente, influït sens dubte per la seva etapa americana, a la qual ja m'he referit, i per la resta de col·legues, encara parlava (com es parlava arreu) de *Spanish Arabic* en la seva nombrosa producció en anglès i d'*hispano-àrabe* o de *arábigo-español* en les publicacions en castellà. Em plau afegir en aquest punt que les moltes converses sostingudes amb Corriente a la Universitat de Saragossa (on vaig ser professora titular interina —1984-1986— i amb plaça fixa des del 1986 al 1987) van contribuir al canvi d'aquest ús pel del terme *andalusí*. Tot va ser —i ha de quedar ben clar— gràcies al fet que a la Gran Enciclopèdia Catalana havíem introduït per primera vegada, l'any 1969, el terme *andalusí* (que, tot sigui dit de pas, s'hauria d'escriure amb essa sorda) i jo el defensava convençuda enfront dels savis tossuts en utilitzar les incorrectes denominacions ja esmentades, o similars, a les quals acompanyava, si feia el cas, l'expressió «Espanya Musulmana», que no té, ni tenia, cap raó de ser. En endavant, en tota la seva producció utilitzà els termes *andalusí* i *al-Andalus*, fins que acabà reivindicant per al territori la pronúncia andalusina pròpia i suprimint el guió amb què separàvem l'article (que no té cap sentit en àrab), passant després a l'ús del mot *Alandalus*, convertint en tònica la síl·laba final tal com feien els andalusins.

Corriente acostumava a dir que la seva estada de docent a Filadèlfia havia estat determinant en la seva formació com a lingüista, treballant especialment en el camp del semític comú, gràcies a les moltes llengües que dominava. A més de l'anglès, el francès, l'alemany, el català, el portuguès i l'àrab, del que parlava uns quants dialectes actuals com si fos nadiu, podia llegir rus, gallec, hebreu, etiòpic (guez), italià, llatí, persa, siríac i turc. En menor grau, afegia que també coneixia l'accadi, l'amhàric, el berber, el copte, el grec i el sànscrit.

De la seva immensa obra escrita només puc referir-me a una mínima part ara i aquí per raons d'espai.¹ En el camp de la literatura àrab, molt notable i innovadora va ser la seva traducció i estudi de les primeres poesies en àrab, és a dir, preislàmiques, que ens han pervingut: *Las Mu^callaqāt: antología y panorama de Arabia preislámica*, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1947, que més tard tornà a treballar juntament amb el seu deixeble Juan Pedro Monferrer, *Las diez Mu^callaqāt. Poesía y panorama de Arabia en vísperas del islam*, Hiperión, Madrid 2005.

Destaquen també les seves nombroses traduccions de textos àrabs tant clàssics, com els estudis suara citats sobre les *mu^callaqāt* o bé el *Formulario notarial hispanoàrabe de Ibn Al-^cattār* (amb Pedro Chalmeta), Instituto Hispano-Àrabe de Cultura & Academia Matritense del Notariado, Madrid 1983, com moderns, cas de *La gente de la caverna (Ahlu lkahf)* (Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1963) i *El despertar de un pueblo (Awdatu rrûh)* ambdues de l'egipci Tawfîq al-Ḥakīm (Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1968) o *El profeta* (1983) del libanès Gibran Khalil Gibran, amb col·laboració de M. Sobh (Silex, Madrid 1983).

Molt valuoses han estat també les seves edicions i traduccions, totes molt anotades i amb importants identifications toponímiques i antroponímiques, de cròniques històriques, en especial de diversos volums del gran cronista cordovès Ibn Ḥayyān: *Almuqtabas V* (amb col·laboració amb Pedro Chalmeta i Muhammad Sobh, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, Madrid 1979); *Crónica del califa Abdarraḥmān III Annāṣir entre los años 912 y 942 (Al-Muqtabis V)* en col·laboració amb

1. La bibliografia completa de Corriente es preveu que figuri en un número del *Boletín de Información Lingüística de la Real Academia Española*, Madrid, on remeto per a més informació.

María Jesús Viguera (Anubar, Saragossa 1981) i *Crónica de los emires Alḥakam I y Abdarraḥmān II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-I). Traducción y anotación*, Instituto de Estudios Islámicos y del Próximo Oriente de la Aljafería, Saragossa 2001 (amb Mahmud ʿAlí Makki).

També ens proporciona la versió de textos de l'etiòpic, cas del *Libro de los Jubileos*; del *Libro de Henoc* i de l'*Ascensión de Isaías* a Apócrifos del Antiguo Testamento II, IV i VI, Cristiandad, Madrid 1983, 1984 i 2009, respectivament. Afegeixo també aquí l'edició i estudi *Relatos pios y profanos del ms. Aljamiado de Urrea de Jalón*, Institución Fernando el Católico, Saragossa 1999.

Molt important ha estat la seva dedicació a l'estudi del feix dialectal andalusí, on ha estat un indiscutible coneixedor, a més de pioner. Una de les primeres obres va ser la *Gramática y texto del Cancionero de Aban Quzmán*, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1980, seguit de *El Cancionero hispanoárabe de Ibn Quzmán*, Editora Nacional, Madrid 1984 (amb una segona edició titulada *Cancionero andalusí*, Hiperión, Madrid 1989 i una tercera corregida i augmentada, *id.* 1996). Va publicar també un seguit d'estudis sobre el tema, entre els quals cito *El léxico árabe andalusí según el Vocabulista in Arabico*, Departamento de estudios árabes e islámicos de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid 1989; *Léxico estándar y andalusí del Glosario de Leiden*, Departamento de estudios árabes e islámicos de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid 1991; *Árabe andalusí y lenguas romances*, Maphre, Madrid 1992 (reedició en CD-ROM, 1997); *Léxico estándar y andalusí del Dīwān de Ibn Quzmán*, Área de estudios árabes e islámicos, Saragossa 1993; *Recopilación de refranes andalusíes de Alonso del Castillo* (en col·laboració amb Hussein Bouzineb), Área de estudios árabes e islámicos, Saragossa 1995 i *A dictionary of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden 1997.

Com a molt valuoses cal qualificar les seves publicacions sobre lexicografia romànica d'origen àrab. Consiguo aquí les que fan referència a la llengua catalana, si bé també en té moltes referències al portuguès, al castellà i al que en diu íbero-romanç primitiu. Destaco «Apostillas de lexicografía hispano-árabe», *Actas de las II Jornadas de cultura árabe e islámica (1980)*, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1985, 119-162; «Nuevas apostillas de lexicografía hispano-árabe (al margen del *Diccionario etimológico i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines I)», *Sharq al-Andalus*, Alacant, 1, 1984, 7-14; «Nuevas apostillas de lexicografía hispano-árabe (al margen del *Diccionario etimológico i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines II)», *Sharq al-Andalus*, Alacant, 3, 1986, 163-165; «Hacia una revisión de los arabismos y otras voces con étimos del romance andalusí o lenguas medio-orientales en el *Diccionario de la Real Academia Española*», *Boletín de la Real Academia Española*, LXXVI, 1996, 55-118; 153-195 y 371-415, obra que revisà i corregí, l'any 2019, a «Notas a los arabismos y otros "exotismos" en el *Diccionario de la Real Academia Espanyola*, 2014 (adiciones y corrección de 1996)», a *Boletín de Información Lingüística de la Real Academia Española*, Madrid, 11, en premsa; «Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental», *Estudios de Dialectología Norteafricana y Andalusí*, Saragossa, II, 1997, 5-82; *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid 1999 (2a, edició ampliada, *id.*, 2003); «Las etimologías árabes en la obra de Joan Coromines», *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'Estudi i Homenatge*, ed. Joan Solà, Fundació Caixa de Sabadell, Sabadell 1999, 67-87: «El romandalusí reflejado por el Glosario Botánico de Abulxayr», *Estudios de Dialectología Norteafricana y Andalusí*, Saragossa, 5, 2001, 93-241, on utilitzà els nous termes *romandalusí* i *romandalusisme* per a referir-se als fins llavors anomenats *mossàrab* o *mossarabisme*, acceptats en endavant i convenientment entrats en la segona edició del *Diccionario de la llengua catalana* (Barcelona 2007) d'aquest Institut, on també col·laborà.

També cal assenyalar la seva proposta de substitució del defectuós sistema de transcripció usat per la decimonònica *escuela de arabistas españoles*: «Acerca de la transcripción o transliteración del código grafémico árabe al latino, particularmente en su variante castellana», *Miscelánea de Es-*

tudios Árabes y Hebraicos, Granada, 51, 2002, 361-368, tossudament ignorat encara per molts col·legues. Més exitosa (però no acceptada per la totalitat dels estudiosos espanyols) ha estat la revisió i correcció de la nomenclatura relativa a la poesia estròfica andalusí i la seva influència i reflex a les líriques romàniques hispàniques primerenques, vigent fins llavors entre arabistes i hebraistes.

Efectivament, des del seu descobriment per Stern (Samuel Miklos Stern: «Les vers finaux en espagnol dans les *muwassahs* hispano-hébraïques. Une contribution à l'histoire du *muwassah* et à l'étude du vieux dialecte espagnol 'mozarabe'», *Al-Andalus*, Madrid-Granada, XII, 1948, 299-346), els termes relatius a aquesta poesia popular van ser castellanitzats amb les denominacions de *moaxaja-s*, *jarcha-s* i *zéjel-es*, que tenien poc a veure amb la seva nomenclatura original, que era, respectivament *muwaššaha* (plural *muwaššahāt*), *kharja* (plural *kharajāt*) i *zajāl* (plural *azjāl*). Corriente cridà l'atenció sobre aquests termes híbrids castellans i optà per suprimir l'ús de la /ch/, que no es correspon amb la consonant àrab /jīm/, i, sobretot contra l'aberrant castellanització *zéjel* quan, per simple norma ortogràfica, hauria i ha de ser *cejel*, pronunciat com a paraula aguda, tal com es feia en andalusí.

Els estudis publicats per Corriente en aquest camp són molts i, una vegada més davant la impossibilitat de ser exhaustiva, en selecciono uns quants: «Las *jarajāt* en árabe andalusí. Aproximación a su edición y estudio dialectológicos», *Al-Qanṭara*, Madrid, 8, 1987, 203-264; *Poesía estròfica (céjeles y/o muwaššahāt atribuïda al místico granadino Aš-šustarī*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1988; «Las jarchas valencianas: (Algunas *xarajāt* romances en *muwaššahāt* de poetas andalusíes de origen valenciano)», *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, Consell Valencià de Cultura, València 1989, I, 227-236; «The behaviour of Romance and Andalusian utterances in the *kharjas* under the of constraint 'arūd'», *Studies on the Muwashshah and the Kharja* (ed. A. Jones & R. Hitchcock) University Press, Oxford 1991, 60-67; By no means 'jarchas mozárabes', *Romance Philology*, 50, 1996, 46-61; «Textos andalusíes de casidas dialectales (impropiamente llamadas cejelescas)», *Al-Andalus-Magreb*, Cádiz, 4, 1996, 11-26; *Poesía dialectal árabe y romance en Alandalús*, Gredos, Madrid 1997; «Of secrets and mirages in Ibn Quzmān», *Journal of Arabic Literature*, Brill, Leiden, 33/2, 2002, 156-171; «Again on (partially) Romance Andalusí *Kharajāt*», *Journal of Arabic Literature*, Brill, Leiden, 35/1, 2004, 139-151 i «El humor en Alandalús: el caso del cejel», *Cuadernos del CEMYR*, La Laguna, 12, 2004, 9-16.

Per acabar, cito, el seu magnífic *La investigación de los arabismos del castellano en registros normales, folklóricos y bajos*, Real Academia Española, discurso leído el día 20 de mayo de 2018 en su recepción pública por el Excmo. Sr. D. Federico Corriente y contestación del Excmo. Sr. D. Juan Gil, Madrid 2018, on figuren modismes castellans d'origen àrab com *a tranças y barrancas*, *a troche y moche* o expressions menys fines com *jolín*, i altres arabismes que havien passat desaparebutts pel seu caràcter folklòric, en les cançons populars infantils, començant pel seu propi nom, *nanas* i el seu inici *nana*, *nanita* (de l'andalusí *nám*, *nám*, *nám ínta*, amb significat de «dorm, dorm, adorme't»).

I cito, finalment, l'obra magna que no ha pogut veure publicada del tot, que és l'escrita conjuntament amb Christophe Pereira i Àngeles Vicente «Aperçu grammatical du faisceau dialectal arabe andalou. Perspectives synchroniques, diachroniques et panchroniques», *Encyclopédie linguistique d'Al-Andalus*, vol. 1, De Gruyter, Berlin-Boston, 2015; *Id.* «Dictionnaire du faisceau dialectal arabe andalou. Perspectives phraséologiques et étymologiques». *Encyclopédie linguistique d'Al-Andalus*, vol. 2, De Gruyter, Berlin-Boston, 2017; *Id.* «Dictionnaire des emprunts ibéro-romans. Emprunts à l'arabe et aux langues du Monde Islamique», *Encyclopédie linguistique d'Al-Andalus*, vol. 3, De Gruyter, Berlin-Boston, 2019; *Id.* «Le substrat roman et l'adstrat berbère dans le faisceau dialectal andalou», *Encyclopédie linguistique d'Al-Andalus*, vol. 4, De Gruyter, Berlin-Boston, 2020, seguits d'un cinquè volum, en premsa.

Valgui aquest escrit com a breu resum d'una obra que no dubto a qualificar d'immensa feta per un erudit, un mestre, un col·lega i un amic.

Dolors BRAMON
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis de Catalans

JOAQUIM MARCO
(1935-2020)

La saviesa del vençut

Després de la mort de Joaquim Marco, els diaris i les xarxes socials han publicat diverses necrològiques que aporten les suficients dades biobibliogràfiques del mestre perquè en aquest relat personal pugui estalviar-me-les, però també hi han escrit alguns dels seus millors deixebles i col·laboradors, fins i tot coautors amb Joaquim Marco d'obres de gran importància, tant en el camp de la filologia espanyola i hispanoamericana¹ com en el de la poesia catalana,² que han merescut l'atenció i el reconeixement de la crítica i del públic interessat. Per aquesta raó, crec que potser el lector estarà més interessat que destaquí alguns aspectes de la meua relació amb Joaquim Marco, juntament amb algunes anotacions al marge que he anat esbossant després de llegir bona part de la seva obra, per tal de mostrar una relació de fets vitals, poètics i professionals que vaig viure al seu costat. Aquesta crec que ha de ser la meua aportació, tot i que no sé si interessant, però és el que els directores d'aquesta prestigiosa publicació m'han demanat.

Des que vaig conèixer Joaquim Marco, ara farà quaranta anys, l'he sentit dir diverses vegades, referint-se a ell mateix o per persona interposada, que quan es morís ningú parlaria d'ell: «potser quatre gats, però això no té cap importància», afegia. Com en altres ocasions, quan utilitzava el seu escepticisme neutralitzat immediatament pel desinterès que allò mateix que havia dit li suscitava, no tenia raó. El mestre tenia la humilitat dels grans homes, no ens equivoquéssim, i qui l' escoltava sabia que la seva immensa tasca docent, crítica, editorial, poètica, i els seus molts deixebles, no el deixarien morir mai, tot i que seguís persistent en la “insubstancialitat” de la seva obra, com podem deduir, per exemple, de les paraules preliminars de *El significado de nuestro presente* (1983):

«Los escasos aplausos son fruto de la amistad antes que de la objetividad»,^[3] idea que mantindrà vint anys després, al poema *Ángel sin luz*: «Nunca será maestro, ni escuchará el aplauso / de sus contemporáneos. Su creación ha sido, / desde el comienzo, la larga travesía del desierto, / la voluntad de ser y la infecunda duda / de los poderes que, quién sabe, / le fueron negados por los dioses.»^[4]

Més enllà del lil·liputenc món de la cultura, Joaquim Marco era un savi en un món que, per dir-ho sense matisos, ha acabat en mans d'analfabets funcionals i un home senzill en un entorn de narcisos adotzenats. I això desil·lusiona i cansa, especialment en una persona que tant havia lluitat

1. MARCO, Joaquín / GRACIA, Jordi (2004): *La llegada de los bárbaros: la recepción de la narrativa hispanoamericana en España, 1960-1981*. Barcelona: EDHASA.

2. MARCO, Joaquín / PONT, Jaume (1980): *La nova poesia catalana. Estudi i antologia*. Barcelona: Ed. 62. L'any 1984 apareix a la Ed. Plaza&Janés *La nueva poesia catalana*, amb text bilingüe.

3. A *Poesía secreta (1961-2004)*. Ed. Bruguera, Barcelona, abril 2010, p. 348.

4. A *Poesía secreta*. Op. cit, p. 327.